

به نام خداوند مهربان

کتاب فضایی
یازدهم

ویرایش
جدید

آمار و احتمال

کهکشانی ترین کتاب آموزش دنیا

« جواد ترکمن « روح الله مصطفی زاده

مهروماه

مقدمه

از آن جایی که درس آمار و احتمال، در نظام جدید آموزشی، با رویکرد تازه و تغییراتی اساسی، در پایه یازدهم رشته ریاضی، مطرح گردیده است، مؤلفان بر آن شده‌اند تا کتابی در مورد این درس به رشته تحریر درآورند. کتابی با نگاه متفاوت و رویکرد مفهومی، که مطالب موجود در کتاب درسی را به طور کامل و کافی تشریح نموده و با ارائه درسنامه‌های متعدد، با حفظ توالی مندی منطقی مباحث، همراه با مثال‌های متعدد و هدف‌دار، دانش‌آموز را در تمام مراحل یادگیری، تمرین و کسب مهارت‌های حل مسئله همراهی می‌کند. مؤلفان بر این عقیده‌اند که دانش‌آموزان پایه یازدهم، در این سطح یادگیری، به کتاب‌هایی از قبیل تست و آموزش یا هر نوع کتاب خالی از محتوایی از این دست، نیازی ندارند و جای خالی کتابی به شدت احساس می‌شود که به تشریح کامل مطالب و تفهیم آنچه که در کتاب درسی آمده است، بپردازد. لذا با تکیه بر تجربه‌های سال‌های تدریس و با رجوع به منابع معتبر داخلی و خارجی و گردآوری نمونه‌سوال‌های متنوع و تست‌های مختلف کنکور و تالیفی، کتاب پیش رو ارائه می‌شود.

ساختار و ویژگی‌های کتاب

- در این کتاب مفاهیم هر درس، به درسنامه‌های مختلف تقسیم‌بندی شده است و در هر درسنامه سعی کرده‌ایم مطالب به طور کامل بسط و ارائه شود.
- به جهت یادگیری و تسلط بیشتر بر کتاب درسی، در فصل‌های اول و دوم، اثبات‌های مورد نیاز، در چارچوب کتاب درسی، ارائه شده است و از بیان اثبات‌های خارج از برنامه درسی، اجتناب گردیده است.
- مطابق با آنچه که در کتاب درسی آمده است، تلاش کرده‌ایم تمام مثال‌ها، کار در کلاس‌ها، فعالیت‌ها و تمرین‌ها به طور جامع، در جای مناسب خودشان، تشریح گردد.
- برای عمق بخشیدن به مطالب هر قسمت، تعدادی مثال و تست، برای دستیابی به مهارت‌های حل مسئله آورده‌ایم که متناسب با مفاهیم هر مبحث، با رعایت استانداردهای لازم، ارائه شده است.
- مواردی که از اهمیت بالاتری برخوردارند، به صورت «نکته» یا «توجه» ذکر شده‌اند که مطالعه آن‌ها به دانش‌آموزان عزیز توصیه می‌شود.
- در پایان هر درسنامه، تست‌های موضوعی، که فقط به مطالب همان درسنامه می‌پردازد، قرار گرفته است. هدف از این تست‌ها، تثبیت مطالب ارائه شده، به همراه دستیابی به فنون و مهارت‌های حل تست‌های مربوط به مفاهیم گفته شده در درسنامه می‌باشد.
- در پایان هر فصل نمونه سوالات امتحانی آمده است. این سوالات صرفاً پیشنهاد مؤلفان به عنوان مسائل تشریحی امتحانی می‌باشد. هرچند حل آن‌ها به جهت تقویت مطالب تشریحی و جمع‌بندی کل مطالب فصل به دانش‌آموزان توصیه می‌شود.
- در پایان هر فصل تعدادی سؤال چهارگزینه‌ای ترکیبی، متناسب با مطالب ارائه شده در کل فصل، قرار گرفته است. هدف از ارائه این سؤال‌ها، جمع‌بندی مطالب کل فصل و تسلط بر حل مسائلی متشکل از چند مفهوم یا مهارت می‌باشد.
- در تمام سؤال‌های موجود در این کتاب (اعم از مثال‌ها، تست‌های موضوعی و ترکیبی، نمونه سوالات امتحانی و...)، سعی شده است پاسخ‌ها و راه‌حل‌های ارائه شده، با مطالب کتاب درسی و با در نظر گرفتن اطلاعات یک دانش‌آموز پایه یازدهم، متناسب باشد. در این راستا تلاش کرده‌ایم در حد امکان، از تصویرسازی‌های مناسب، جهت کمک به درک بهتر، استفاده کنیم.

تشکر و قدردانی

هر کتاب حاصل یک کار جمعی است. مؤلف یا مؤلفان تنها وظیفه گردآوری، تنظیم و تضمین صحت علمی مطالب کتاب را بر عهده دارند. بر خود لازم می‌دانیم از افرادی که به طور مستقیم و غیرمستقیم در به ثمر رسیدن این کتاب تلاش کرده‌اند، تشکر و قدردانی نماییم.

■ در وهله اول، از تمامی استادانمان، از آغاز تا کنون، در هر تاریخ و جغرافیا، سپاس‌گزاریم، که دانش ناچیزمان را مدیون زحمات آن‌ها می‌دانیم.

■ از مدیریت انتشارات مهروماه، جناب آقای احمد اختیاری که در تمامی مراحل، همواره پشتیبان ما بوده‌اند و از هیچ نوع کمک و مساعدتی دریغ نکرده‌اند، صمیمانه تشکر و قدردانی می‌نماییم.

■ از جناب آقای مهندس عباس اشرفی، که زحمت نظارت بر ویراستاری و پیگیری امور مربوطه را تقبل کردند و ما را در به ثمر رسیدن هر چه بهتر این کتاب، صمیمانه و دوستانه یاری نمودند، تشکر و قدردانی می‌نماییم.

■ مسئول محترم ویراستاری سرکار خانم دنیا سلیمی و ویراستار علمی سرکار خانم زهرا انیسه که با صبر و حوصله‌ای مثال‌زدنی، متن‌ها را مورد مطالعه و نمونه‌خوانی قرار دادند، متشکریم و موفقیت همگی را از خداوند منان خواستاریم.

■ گروه تولید، با مدیریت توانمند سرکار خانم سمیرا سیاوشی، مدیر فنی آقای میلاد صفایی و صفحه‌آرای محترم، سرکار خانم الهام پیلوایه، حروف‌چین‌های عزیز خانم مهشید برزنونی و آقای محسن کامران‌پور، رسام‌های محترم و با سلیقه خانم فرشته شاه‌بیک و غزاله فروزان‌گهر، همگی نهایت تلاش خود را برای تولید این کتاب به کار بستند. مؤلفان بهترین سپاس‌های خود را تقدیم این عزیزان می‌نمایند و توفیق و سلامتی همگی را از درگاه ایزد یکتا خواستارند.

■ گروه هنری، با مدیریت خلاقانه و هنرمندانه جناب آقای محسن فرهادی و گروه حرفه‌ای ایشان خانم سمیرا مختاری، خانم الهام منصف‌زاده و... که زحمت تمام زیبایی‌های بصری کتاب را عهده‌دار شدند. تشکری صمیمانه تقدیم آن‌ها می‌نماییم.

در آخر

کتاب را به دانش‌آموزان پایه یازدهم رشته ریاضی و نیز دبیران محترم درس آمار و احتمال تقدیم می‌کنیم و امیدواریم مطالب آن مفید فایده باشد. از همگی عزیزان انتظار داریم، هر نوع اشکال چاپی یا محتوایی را به مؤلفان گوشزد نمایند تا در ویرایش‌های بعدی مورد توجه و اصلاح قرار گیرد.

جواد ترکمن - روح‌الله مصطفی‌زاده

زمستان ۹۸

فهرست

فصل اول: آشنایی با مبانی ریاضیات

۹

درس اول: آشنایی با منطق ریاضی

۱۰

درس دوم: مجموعه‌ها

۴۴

فصل دوم: احتمال

درس اول: مبانی احتمال

۸۶

درس دوم: احتمال غیرهم‌شانس

۱۰۳

درس سوم: احتمال شرطی

۱۰۷

درس چهارم: پیشامدهای مستقل و وابسته

۱۲۷

فصل سوم: آمار توصیفی

درس اول: توصیف و نمایش داده‌ها

۱۴۶

درس دوم: معیارهای گرایش به مرکز

۱۵۶

درس سوم: معیارهای پراکندگی

۱۶۵

فصل چهارم: آمار استنباطی

درس اول: گردآوری داده‌ها

۱۷۸

درس دوم: برآورد

۱۸۹

پاسخ‌نامه

۱۹۹

درس ۱

آشنایی با منطق ریاضی

گزاره

- گزاره جمله‌ای خبری است؛ به طوری که بتوان دقیق و بدون ابهام ارزش درستی یا نادرستی آن را مشخص کرد، هر چند ممکن است در حال حاضر نتوان ارزش آن را تعیین کرد.
- گزاره را با نماد p, q, r و... نشان می‌دهیم.
- در صورتی که ارزش یک گزاره درست باشد، آن را با "د"، "۱" یا "۱" و در صورتی که ارزش یک گزاره نادرست باشد، آن را با "ن"، "۰" یا "۰" نشان می‌دهیم.
- یک گزاره نمی‌تواند هم درست باشد و هم نادرست باشد؛ یعنی گزاره فقط دارای یک ارزش است.
- منطق مورد مطالعه در این درس، منطق دو ارزشی است (درست یا نادرست) و عباراتی از قبیل «تا اندازه‌ای درست» یا «تقریباً درست» و... در مورد گزاره‌ها بی‌معنی است.
- جملاتی که کامل نیستند، هم‌چنین جملات سؤالی، تعجبی، امری، عاطفی (احساسی) گزاره محسوب نمی‌شوند.

تست

کدام جمله یک گزاره محسوب می‌شود؟

- ۱) لطفاً درب کلاس را ببندید.
- ۲) دانش‌آموزان رشته ریاضی در کدام کلاس حضور دارند؟
- ۳) چه هوای خوبی!
- ۴) نهمصد هزارمین رقم بعد از ممیز عدد π برابر ۵ است.

پاسخ: گزینه «۴» گزینه‌های «۱»، «۲» و «۳» به ترتیب جملات امری، سؤالی و احساسی (عاطفی) هستند و گزاره محسوب نمی‌شوند. اما گزینه «۴» یک جمله خبری است و گزاره محسوب می‌شود. هر چند ارزش این گزاره در حال حاضر بر ما معلوم نیست.

تست

کدام جمله یک گزاره محسوب نمی‌شود؟

۱) در پرتاب یک تاس سالم احتمال آن که عدد ظاهرشده مضرب ۳ باشد، برابر $\frac{1}{3}$ است.

۲) ای کاش می‌توانستم در یک هوای پاک زندگی کنم.

۳) هر معادله درجه دوم دارای دو ریشه حقیقی متمایز است.

۴) هر عدد زوج بزرگ‌تر از ۲ را می‌توان به صورت حاصل جمع دو عدد اول نوشت.

پاسخ: گزینه «۲» در مورد گزینه «۱»، واضح است که یک جمله خبری است و ارزش آن، مطابق آنچه که در احتمال خوانده‌ایم، درست است. گزینه «۳» یک جمله عاطفی محسوب می‌شود، بنابراین گزاره نیست. گزینه «۴» یک جمله خبری است، پس گزاره محسوب می‌شود؛ اما ارزش این گزاره نادرست است، زیرا هر معادله درجه دوم ممکن است دو ریشه حقیقی متمایز نداشته باشد. اما در مورد گزینه «۴»، واضح است که این جمله یک گزاره است (زیرا جمله‌ای خبری است)، اما ارزش این گزاره در حال حاضر بر ما معلوم نیست. این گزاره حدس مشهور گلدباخ است.

حدس (انگاره)

گزاره‌ای است که ارزش درستی یا نادرستی آن در حال حاضر معلوم نیست و تاکنون کسی نه گزاره را ثابت کرده و نه رد کرده است (به عبارت دیگر مثال نقضی برای آن پیدا نشده است).

ترکیب شرطی دو گزاره

برای دو گزاره دلخواه p و q ، گزاره مرکب «اگر p آنگاه q » را ترکیب شرطی دو گزاره می‌گوییم و با نماد « $p \Rightarrow q$ » نشان می‌دهیم. در این ترکیب شرطی، p را مقدم (فرض) و q را تالی (حکم) می‌نامیم.

ارزش ترکیب شرطی دو گزاره فقط و فقط زمانی نادرست است که مقدم درست و تالی نادرست باشد. به عبارت دیگر هرگاه از یک مطلب درست، مطلب نادرست را نتیجه بگیریم، دچار خطا شده‌ایم و نادرست است. بنابراین جدول ارزش $p \Rightarrow q$ به صورت زیر می‌باشد.

p	q	$p \Rightarrow q$
د	د	د
د	ن	ن
ن	د	د
ن	ن	د

اگر تالی یک ترکیب شرطی درست باشد، ارزش آن ترکیب شرطی درست است. پس $\square \Rightarrow \square$ همواره درست است.
اگر مقدم یک ترکیب شرطی نادرست باشد، ارزش آن ترکیب شرطی درست است. در این حالت می‌گوییم ارزش $p \Rightarrow q$ ، به انتفای مقدم درست است. پس $\square \Rightarrow \square$ همواره درست است.

مثال ارزش گزاره‌های شرطی زیر را مشخص کنید.

ب اگر $a \in \{b\}$ ، آن‌گاه $a = b$.

الف اگر ۲ فرد است، آن‌گاه $2 < 5$.

د اگر ۴ فرد است، آن‌گاه ۷ مضرب ۳ است.

پ اگر $2 \neq 3$ ، آن‌گاه ۶ فرد است.

پاسخ: در «الف»، «ب» و «د» چون مقدم نادرست است، پس ترکیب شرطی به انتفای مقدم درست می‌باشد، اما در «پ» مقدم درست و تالی نادرست است، پس ترکیب شرطی نادرست است.

توجه: ممکن است برخی دچار این سردرگمی شوند که عبارت شرطی «ن» درست است، در صورتی که ۷ مضرب ۳ نبوده و این تناقض ذهنی به وجود می‌آید که یک عبارت شرطی درست، نتیجه نادرست در پی داشته است، اما توجه کنید که:

درستی گزاره شرطی $p \Rightarrow q$ ، درستی گزاره q را تضمین نمی‌کند.

به عبارت دیگر در گزاره شرطی «د»، ادعا نمی‌کنیم که گزاره «۷ مضرب ۳ است»، گزاره درستی است و فقط درست بودن گزاره شرطی را مطرح می‌کنیم.

مثال ثابت کنید ترکیب شرطی هر گزاره دلخواه با خودش، همیشه درست است. به عبارت دیگر: $p \Rightarrow p \equiv T$

پاسخ: با توجه به جدول داریم:

p	p	$p \Rightarrow p$
د	د	د
ن	ن	د

↓
T

تبدیل گزاره شرطی به ترکیب فصلی

برای دو گزاره دلخواه p و q هم‌ارزی زیر برقرار است:

«هم‌ارزی نافی»

$$p \Rightarrow q \equiv \sim p \vee q$$

دومی فاصل   نقیض اولی فاصل

اثبات: به کمک جدول

p	q	$p \Rightarrow q$	$\sim p$	$\sim p \vee q$
د	د	د	ن	د
د	ن	ن	ن	ن
ن	د	د	د	د
ن	ن	د	د	د

واضح است که ارزش دو گزاره $p \Rightarrow q$ و $\sim p \vee q$ یکسان است. یعنی: $p \Rightarrow q \equiv \sim p \vee q$

گزاره‌های سوری دوگانه

یک گام فراتر

اگر یک گزاره‌نمای دو متغیری داشته باشیم، در این صورت باید برای هر دو متغیر آن، گزاره سوری (به صورت یکسان یا جداگانه) مطرح شود. به عنوان مثال $\forall x \in \mathbb{R}; x + y > 1$ یک گزاره سوری نیست، زیرا گزاره‌نمای دو متغیری $x + y > 1$ داریم، اما متغیر y وابسته به سور نیست. اما $\forall x \in \mathbb{R} \forall y \in \mathbb{R}; x + y > 1$ یک گزاره سوری است. زیرا هر دو متغیر x و y مقید به سور هستند. به‌طور کلی چهار حالت زیر مطرح می‌شود:

$\forall x \forall y; p(x, y) \equiv \forall x; (\forall y; p(x, y))$

حالت ۱:

این گزاره سوری دوگانه زمانی درست است که به‌ازای همه x های متعلق به دامنه متغیر و همه y های متعلق به دامنه متغیر، گزاره‌نمای $p(x, y)$ درست باشد.

$\exists x \exists y; p(x, y) \equiv \exists x; (\exists y; p(x, y))$

حالت ۲:

این گزاره سوری دوگانه زمانی درست است که به‌ازای دست‌کم یک مقدار x از دامنه متغیر و دست‌کم یک مقدار y از دامنه متغیر، گزاره‌نمای $p(x, y)$ درست باشد.

$\forall x \exists y; p(x, y) \equiv \forall x; (\exists y; p(x, y))$

حالت ۳:

این گزاره سوری دوگانه زمانی درست است که به‌ازای همه x های متعلق به دامنه متغیر و دست‌کم یک مقدار y از دامنه متغیر، گزاره‌نمای $p(x, y)$ درست باشد.

$\exists x \forall y; p(x, y) \equiv \exists x; (\forall y; p(x, y))$

حالت ۴:

این گزاره سوری دوگانه زمانی درست است که به‌ازای دست‌کم یک مقدار x از دامنه متغیر و همه y های متعلق به دامنه متغیر، گزاره‌نمای $p(x, y)$ درست باشد.

مثال درستی یا نادرستی هریک از گزاره‌های سوری دوگانه زیر را با توجه به دامنه متغیر مشخص شده، تعیین کنید.

- الف $\forall x \in A \forall y \in A; x + y \leq 13, A = \{1, 2\}$ ب $\exists x \in A \exists y \in A; x^2 + y^2 = 1, A = \{1, 2\}$
 پ $\forall x \in A \exists y \in A; x + y = 0, A = \{-1, 0, 1\}$ ت $\exists x \in A \forall y \in A; x + y \leq 4, A = \{1, 2, 3\}$

پاسخ:

الف درست است. ابتدا قرار می‌دهیم $x = 1$ و نشان می‌دهیم گزاره با سور عمومی $\forall y; 1 + y \leq 13$ روی مجموعه A درست است. داریم:

$p(1, 1): 1 + 1 \leq 13$ ✓
 $p(1, 2): 1 + 2 \leq 13$ ✓

سپس قرار می‌دهیم $x = 2$ و نشان می‌دهیم گزاره با سور عمومی $\forall y; 2 + y \leq 13$ روی مجموعه A درست است. داریم:

$p(2, 1): 2 + 1 \leq 13$ ✓
 $p(2, 2): 2 + 2 \leq 13$ ✓

ب نادرست است. ابتدا قرار می‌دهیم $x = 1$ و نشان می‌دهیم گزاره با سور وجودی $\exists y; 1^2 + y^2 = 1$ روی مجموعه A نادرست است. واضح است که از این تساوی، $y = 0$ به دست می‌آید که در دامنه متغیر وجود ندارد.

سپس قرار می‌دهیم $x = 2$ و نشان می‌دهیم گزاره با سور وجودی $\exists y; 2^2 + y^2 = 1$ روی مجموعه A نادرست است. واضح است که از این تساوی، $y^2 = -3$ به دست می‌آید که فاقد جواب است. پس $S = \emptyset$.

پ درست است. نشان می‌دهیم برای هر x متعلق به مجموعه A ، گزاره با سور وجودی $\exists y; x + y = 0$ درست است. به عبارت دیگر باید نشان دهیم هریک از گزاره‌های $(\exists y \in A; -1 + y = 0)$ ، $(\exists y \in A; 0 + y = 0)$ و $(\exists y \in A; 1 + y = 0)$ درست می‌باشند. واضح است که به ترتیب $(y = 0)$ ، $(y = 1)$ و $(y = -1)$ هر سه گزاره فوق را به گزاره‌هایی درست تبدیل می‌کنند. پس دست‌کم یک y از دامنه متغیر وجود دارد که گزاره‌نمای $x + y = 0$ به‌ازای همه x های متعلق به A درست باشد.

ت درست است. زیرا دست‌کم یک x از مجموعه A وجود دارد که به‌ازای آن، گزاره با سور عمومی $\forall y; x + y \leq 4$ درست باشد. کافی است $x = 1$ را در نظر بگیریم. در این صورت به ازای همه y های متعلق به A ، گزاره‌نمای $1 + y \leq 4$ درست می‌باشد. داریم:

$1 + 1 \leq 4$ ✓
 $1 + 2 \leq 4$ ✓
 $1 + 3 \leq 4$ ✓

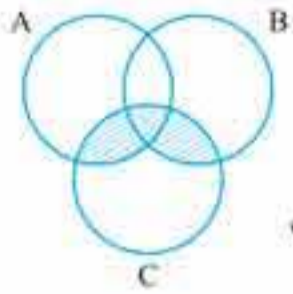
تست گزاره‌نمای $|x + y| = |x| + |y|$ به‌ازای کدام دو سور برقرار است؟ $(x, y \in \mathbb{R})$

- (۱) $\forall x \forall y$ (۲) $\forall x \exists y$ (۳) $\exists x \forall y$ (۴) $\exists x \exists y$

۱۷۴. مجموعه A دارای ۵۱۲ زیرمجموعه است، مجموعه $A \cap B$ دارای ۳ عضو است، تعداد زیرمجموعه‌های $(B \cup A)'$ کدام است؟ (پایه ۵، ۱۹۸)

- ۱۶ (۱)   ۳۲ (۲)   ۴۸ (۳)   ۶۴ (۴)

۱۷۵. قسمت سایه‌زده در نمودار ون مقابل کدام مجموعه را نشان می‌دهد؟

- (۱) $A \cap (B \cup C)$ (۲) $(A \cap B) \cup C$
(۳) $A \cup (B \cap C)$ (۴) $(A \cup B) \cap C$

۱۷۶. اگر $A = \{1, 2, 3, 4\}$ و $B = \{2, 3, 4, 5\}$ ، چند مجموعه مانند X در رابطه $(A \cap B) \subseteq X \subseteq (A \cup B)$ صدق می‌کند؟

- ۲ (۱)   ۳ (۲)   ۴ (۳)   ۵ (۴)

۱۷۷. اجتماع دو مجموعه A و B ، ۲۵ عضو دارد، به مجموعه A ، ده عضو جدید اضافه کرده‌ایم، تعداد اعضای اشتراک آن‌ها ۹ عضو بیشتر شده است. اجتماع مجموعه B و مجموعه جدید حاصل از A چند عضو دارد؟

- ۲۵ (۱)   ۲۶ (۲)   ۳۴ (۳)   ۳۵ (۴)

۱۷۸. اگر مجموعه اعداد طبیعی را به عنوان مجموعه مرجع فرض کنیم، در صورتی که $k > n$ باشد، چند مجموعه می‌توان به جای مجموعه X در تساوی $\{1, 2, \dots, k\} \cup X = \{1, 2, \dots, n\}$ قرار داد؟

- ۰ (۱) k (۲) $n+k$ (۳)   صفر (۴)

۱۷۹. اگر $A_n = \{n-1, n+1\}$ و $n \in \mathbb{N}$ ، آن‌گاه مجموعه $\bigcup_{n=1}^{\infty} A_n - \bigcap_{n=1}^{\infty} A_n$ با کدام مجموعه برابر است؟

- (۱) $\{x \mid 1 \leq x \leq 5\}$ (۲) $\{x \mid 0 \leq x \leq 5\}$ (۳) $\{x \mid (0 \leq x \leq 5) \wedge (x \neq 2)\}$ (۴) $\{x \mid (x \neq 2) \wedge (1 \leq x \leq 5)\}$

۱۸۰. اگر $i \in \mathbb{N}$ و $A_i = \{m \in \mathbb{Z} \mid -i \leq m \leq 8-i\}$ ، آن‌گاه مجموعه $\bigcup_{i=1}^{\infty} A_i - \bigcap_{i=1}^{\infty} A_i$ چند عضو دارد؟

- ۱۳ (۱)   ۱۴ (۲)   ۱۵ (۳)   ۱۶ (۴)

۱۸۱. اگر A مجموعه اعداد بخش‌پذیر بر ۳ و B مجموعه اعداد بخش‌پذیر بر ۵ باشد، آن‌گاه $x \in (A' \cup B')$ بیان‌گر کدام است؟

- (۱) x بر ۳ و ۵ بخش‌پذیر است.   (۲) x بر ۵ بخش‌پذیر است و بر ۳ بخش‌پذیر نیست.
(۳) x بر ۳ و ۵ هر دو توأماً بخش‌پذیر نیست.   (۴) x بر ۳ یا ۵ بخش‌پذیر نیست.

۱۸۲. اگر A و B دو مجموعه جدا از هم باشند، آن‌گاه کدام گزینه درست است؟

- (۱) $B \subseteq [(A \cap B) \cup B']$ (۲) $A \subseteq [(A \cap B) \cup A']$ (۳) $A \subseteq [(A \cup B) \cap B']$ (۴) $A \subseteq [(A \cup B) \cap A']$

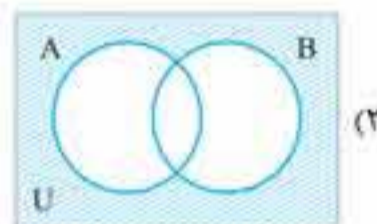
۱۸۳. اگر $A \cup B' = U$ ، آن‌گاه کدام نتیجه‌گیری نادرست است؟

- (۱) $A' \subseteq B'$ (۲) $B \subseteq A$ (۳) $A \cap B' = \emptyset$ (۴) $A' \cap B = \emptyset$

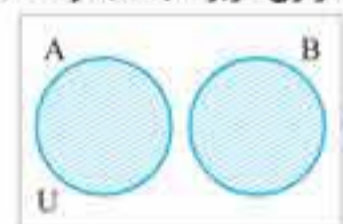
۱۸۴. کدام یک افرازی برای مجموعه $A = \{1, 3, \{3\}\}$ است؟

- (۱) $\{\{0, 3\}, \{3\}\}$ (۲) $\{\{0, 3\}\}$ (۳) $\{\{0, 3\}, \{\{3\}\}\}$ (۴) $\{\{0, \{3\}\}, \{3, \{3\}\}\}$

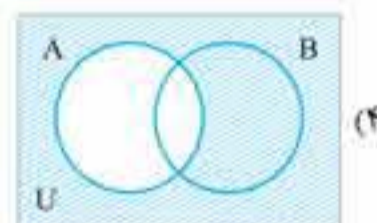
۱۸۵. نمودار ون مربوط به مجموعه $(A - B)'$ کدام است؟

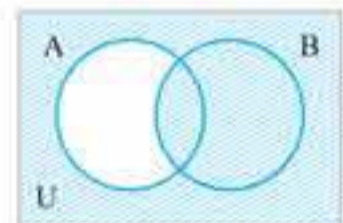
(۲)

(۱)

(۴)

(۳)

۱۸۶. اگر $A \cup X = B$ و $A \cap X = \emptyset$ ، آن‌گاه مجموعه X برابر کدام است؟

- (۱) $A - B$ (۲) $B - A'$ (۳) $B - A$ (۴) $A - B'$

۱۸۷. ساده‌شده عبارت $[(A \cap B) - A] - [(A \cup B) - (A \cap B)]$ کدام است؟

- (۱) $A - B$ (۲) $A \cap B$ (۳) $\emptyset$ (۴) $A \cup B$

۱۸۸. اگر A و B دو مجموعه از مرجع U باشند، مجموعه $(A - B)' \cap (A \cup B) \cap A'$ برابر کدام است؟

- (۱) $B - A$ (۲) B (۳) A' (۴) $\emptyset$

احتمال

واژهٔ احتمال در بین مردم عامی رایج است، مثلاً «فردا به احتمال زیاد باران می‌بارد»، «به احتمال ۹۹ درصد هفته بعد به دیدنت می‌آیم» و... این نوع احتمال را احتمال کیفی می‌گویند. علم احتمال با ارائهٔ یک عدد حقیقی، که بیانگر میزان اطمینان از وقوع یک پیشامد است، احتمال کیفی را به احتمال کمی تبدیل می‌کند.

تست‌های موضوعی

۲۰۲. یک راننده تاکسی خطی در ایستگاه منتظر می‌ایستد تا حداکثر چهار مسافر سوار کند. البته ممکن است با کمتر از چهار مسافر نیز حرکت کند (اما خالی حرکت نمی‌کند). در مسیر برگشت نیز همین اتفاق می‌افتد. فضای نمونه در توصیف این پدیده تصادفی، برای یک بار رفت و برگشت چند برآمد دارد؟ (برگرفته از کتاب «سرس»)

- ۱۶ (۱)   ۲۵ (۲)   ۲۰ (۳)   ۸ (۴)

۲۰۳. در آزمایش پرتاب دو تاس با هم، دو پیشامد زیر را در نظر می‌گیریم.

- A : مجموع دو عدد ظاهر شده فرد است.
 B : مجموع دو عدد ظاهر شده اول است.

در این صورت پیشامد « A اتفاق بیافتد و B اتفاق نیافتد» چند عضو دارد؟

- ۲ (۱)   ۴ (۲)   ۸ (۳)   ۱۴ (۴)

۲۰۴. درون جعبه‌ای ۹ گوی یکسان به شماره‌های ۱ تا ۹ قرار دارند. به‌طور تصادفی دو گوی از جعبه بیرون می‌آوریم. احتمال آن که شماره‌های روی هر دو گوی زوج باشند کدام است؟

- $\frac{1}{3}$ (۱) $\frac{1}{4}$ (۲) $\frac{3}{8}$ (۳) $\frac{1}{6}$ (۴)

۲۰۵. در ظرفی ۴ مهره سفید و ۵ مهره سیاه موجود است. به تصادف ۳ مهره از ظرف خارج می‌کنیم. با کدام احتمال مهره‌های خارج شده هم‌رنگ‌اند؟

- $\frac{1}{6}$ (۱) $\frac{3}{14}$ (۲) $\frac{2}{9}$ (۳) $\frac{5}{14}$ (۴)

۲۰۶. دو تاس سالم را با هم پرتاب می‌کنیم. احتمال این که مجموع دو عدد ظاهر شده زوج بوده و حداقل در یک تاس عدد ۶ آمده باشد کدام است؟

- $\frac{4}{27}$ (۱) $\frac{5}{27}$ (۲) $\frac{5}{36}$ (۳) $\frac{9}{31}$ (۴)

۲۰۷. در جعبه‌ای ۷ مهره سفید، ۵ مهره سیاه و ۲ مهره قرمز موجود است. به تصادف ۴ مهره از آن بیرون می‌آوریم. با کدام احتمال یک مهره قرمز و حداقل ۲ مهره سفید خارج شده است؟

(برگرفته از کتاب «سرس»)

- $\frac{30}{91}$ (۱) $\frac{25}{77}$ (۲) $\frac{40}{143}$ (۳) $\frac{50}{143}$ (۴)

۲۰۸. اگر A و B دو پیشامد از فضای نمونه‌ای S باشند و $P(A - B) = \frac{1}{4}$ و $P(A \cap B) = \frac{1}{4}$. آن‌گاه $P(A')$ کدام است؟

- $\frac{7}{12}$ (۱) $\frac{3}{4}$ (۲) $\frac{5}{12}$ (۳) $\frac{1}{4}$ (۴)

۲۰۹. از مجموعه‌ی $\{1, 2, 3, \dots, 500\}$ عددی به‌طور تصادفی انتخاب می‌شود. با کدام احتمال عدد انتخابی بر ۴ بخش پذیر است و مضرب ۶ نیست؟

(برگرفته از کتاب «سرس»)

- ۰/۱۶۲ (۱)   ۰/۱۶۸ (۲)   ۰/۱۷۲ (۳)   ۰/۱۷۸ (۴)

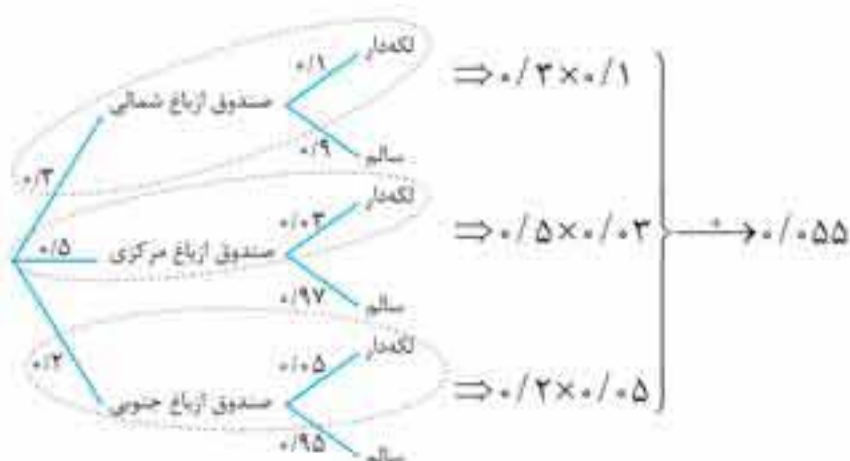
۲۱۰. از مجموعه‌ی $\{100, 101, \dots, 500\}$ عددی به تصادف انتخاب می‌شود. احتمال این که مضرب ۴ یا مضرب ۷ باشد کدام است؟

- $\frac{141}{401}$ (۱) $\frac{142}{401}$ (۲) $\frac{143}{401}$ (۳) $\frac{144}{401}$ (۴)

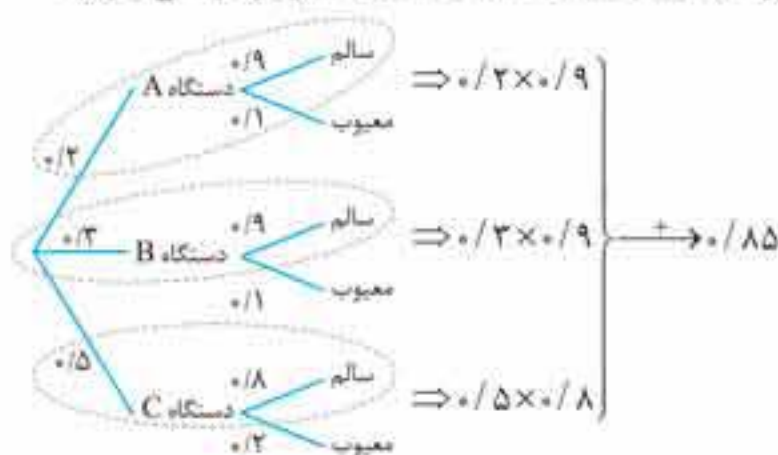
۲۱۱. برای دو پیشامد A و B از فضای نمونه‌ای S . حاصل $P(A - B) - P(A \cup B)$ کدام است؟

- $P(B)$ (۱) $P(B')$ (۲) $-P(B)$ (۳) $-P(B')$ (۴)

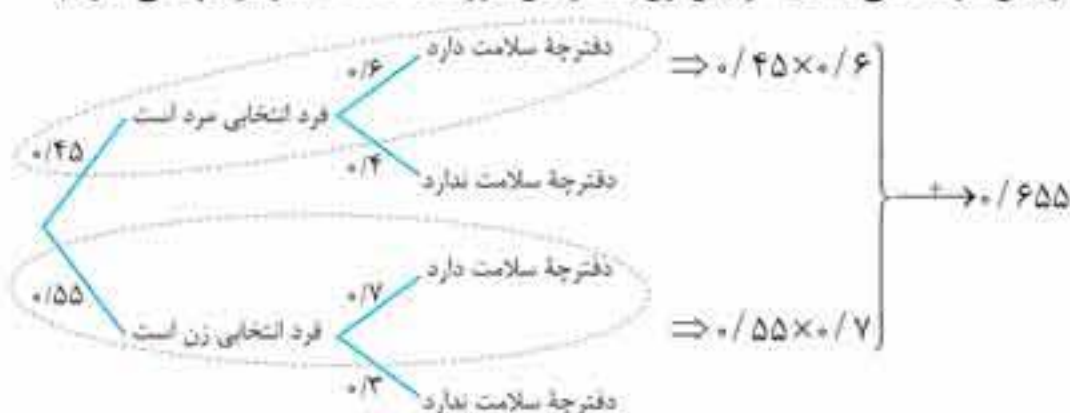

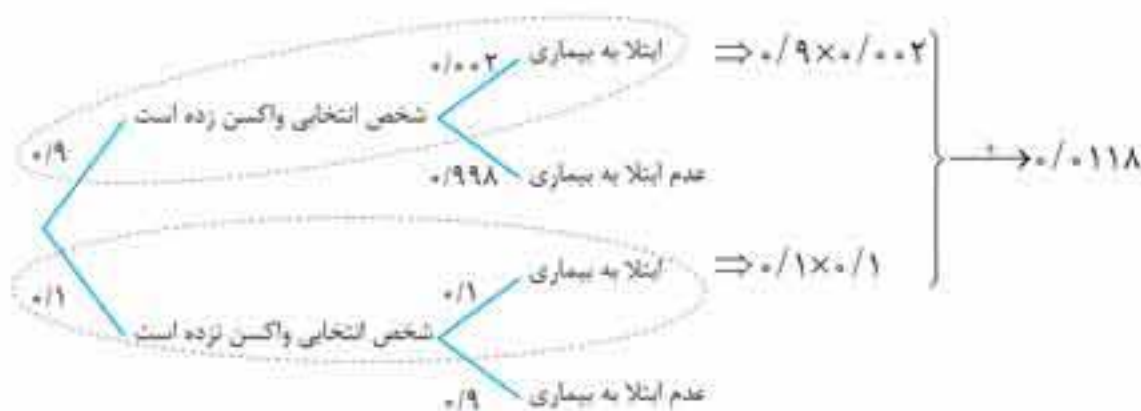
مثال در کارخانه‌ای سه دستگاه A و B و C به ترتیب ۲۰، ۳۰ و ۵۰ درصد محصولات را تولید می‌کنند و می‌دانیم محصولات این سه دستگاه به ترتیب ۱۰، ۱۰ و ۲۰ درصد معیوب‌اند. احتمال این که محصولی که از این کارخانه انتخاب می‌شود، سالم باشد چقدر است؟
 پاسخ: ابتدا باید ببینیم محصولی که به تصادف از این کارخانه انتخاب می‌شود، مربوط به کدام دستگاه است. به کمک نمودار درختی داریم:

مثال جمعیت یک روستا، ۵۵ درصد زن و ۴۵ درصد مرد است. می‌دانیم ۷۰ درصد زنان و ۶۰ درصد مردان در این روستا دفترچه سلامت دارند. اگر فردی به تصادف از ساکنان این روستا انتخاب شود، با کدام احتمال دفترچه سلامت دارد؟
 پاسخ: باید ابتدا بررسی شود که فرد انتخابی از این روستا، از بین مردها می‌باشد یا از بین زنان. در این صورت به کمک نمودار درختی داریم:

مثال در شهری ۹۰ درصد افراد واکسن زده‌اند. احتمال ابتلا به بیماری برای افرادی که واکسن زده‌اند، ۰.۰۰۲ و برای افرادی که واکسن نزده‌اند، ۰.۱ است. اگر شخصی به تصادف از این شهر انتخاب شود، با کدام احتمال به بیماری مبتلا می‌شود؟
 پاسخ:

مثال دسته‌ای کارت یکسان شامل ۴ کارت دو رو سفید و ۶ کارت یک رو سفید و یک رو آبی است. کارتی را به تصادف بر می‌داریم و یک روی آن را می‌بینیم. احتمال آن که روی سفید مشاهده شود چقدر است؟
 پاسخ: به کمک نمودار درختی داریم:

پیشامدهای مستقل و وابسته

پیشامدهای مستقل و وابسته

دو پیشامد را مستقل می‌گوییم هرگاه رخ دادن یکی تأثیری در رخ دادن دیگری نداشته باشد. به عبارت دیگر نتیجه این دو پیشامد ربطی به هم ندارند.

به مثال زیر توجه کنید.

مثال در پرتاب دو تاس سالم قرمز و آبی با هم:

الف اگر بدانیم تاس قرمز زوج آمده است، با کدام احتمال در تاس آبی عدد ۶ ظاهر شده است؟

ب اگر بدانیم تاس آبی ۶ آمده است، با کدام احتمال در تاس قرمز عددی زوج ظاهر شده است؟

پاسخ واضح است که نتیجه تاس قرمز و نتیجه تاس آبی ربطی به هم ندارند و به عبارت دیگر مستقل‌اند. بنابراین آگاهی ما در مورد تاس قرمز، احتمال ۶ آمدن در تاس آبی (که این احتمال $\frac{1}{6}$ است) و آگاهی ما در مورد تاس آبی، احتمال زوج بودن عدد تاس قرمز (که برابر $\frac{1}{2}$ است) را تغییر نمی‌دهد. در ادامه نشان می‌دهیم که این موضوع، به کمک فرمول احتمال شرطی نیز درست است:

پیشامد «زوج بودن تاس قرمز» را A و پیشامد «تاس آبی عدد ۶ آمده» را B فرض می‌کنیم و داریم:

$$A = \{(2,1), (2,2), (2,3), (2,4), (2,5), (2,6), (4,1), (4,2), (4,3), (4,4), (4,5), (4,6), (6,1), (6,2), (6,3), (6,4), (6,5), (6,6)\}$$

$$B = \{(1,6), (2,6), (3,6), (4,6), (5,6), (6,6)\}$$

می‌دانیم در پرتاب دو تاس سالم با هم، فضای نمونه‌ای دارای $6^2 = 36$ برآمد است. پس $P(A) = \frac{18}{36} = \frac{1}{2}$ و $P(B) = \frac{6}{36} = \frac{1}{6}$. از طرفی واضح

است که $A \cap B = \{(2,6), (4,6), (6,6)\}$ و در نتیجه $P(A \cap B) = \frac{3}{36} = \frac{1}{12}$. اکنون داریم:

$$\text{الف) } P(\text{تاس آبی ۶} | \text{تاس قرمز زوج}) = P(B|A) = \frac{P(A \cap B)}{P(A)} = \frac{\frac{1}{12}}{\frac{1}{2}} = \frac{1}{6}$$

$$\text{ب) } P(\text{تاس قرمز زوج} | \text{تاس آبی ۶}) = P(A|B) = \frac{P(A \cap B)}{P(B)} = \frac{\frac{1}{12}}{\frac{1}{6}} = \frac{1}{2}$$

بنابراین:

$$\begin{cases} P(\text{تاس آبی ۶} | \text{تاس قرمز زوج}) = P(\text{تاس آبی ۶}) = \frac{1}{6} \\ P(\text{تاس قرمز زوج} | \text{تاس آبی ۶}) = P(\text{تاس قرمز زوج}) = \frac{1}{2} \end{cases}$$

پس نشان دادیم نتیجه این دو پیشامد تأثیری در یکدیگر ندارند و دو پیشامد مستقل‌اند. به‌طور کلی داریم:

نتیجه دو پیشامد A و B با احتمال‌های غیرصفر از فضای نمونه‌ای S مستقل‌اند اگر و تنها اگر:

$$P(A|B) = P(A) \quad \text{و} \quad P(B|A) = P(B)$$

مثال در آزمایش پرتاب یک سکه سالم و یک تاس سالم با هم.

الف اگر سکه «رو» ظاهر شود، با کدام احتمال تاس عدد ۶ می‌آید؟

ب اگر تاس عدد ۶ ظاهر شود، با کدام احتمال سکه «رو» می‌آید؟

۲۹۱. در پرتاب دو تاس اگر مجموع دو تاس بزرگ‌تر از ۵ ظاهر شود، چقدر احتمال دارد هر دو تاس مساوی باشند؟

- (۱) $\frac{4}{26}$ (۲) $\frac{4}{28}$ (۳) $\frac{4}{36}$ (۴) $\frac{4}{30}$

۲۹۲. پنج مهره سفید با شماره‌های ۱ تا ۵ و همچنین پنج مهره سیاه با شماره‌های ۱ تا ۵ و یکسان را در ظرفی قرار می‌دهیم. به تصادف دو مهره از بین آن‌ها بیرون می‌آوریم. اگر مجموع شماره‌های هر دو مهره ۶ باشد، با کدام احتمال، هر دو مهره هم‌رنگ هستند؟

- (۱) $\frac{2}{5}$ (۲) $\frac{4}{9}$ (۳) $\frac{5}{9}$ (۴) $\frac{3}{5}$

۲۹۳. اگر $P(A) = \frac{1}{4}$ و $P(A' \cap B) = \frac{1}{3}$ باشد، مقدار $P(B|A')$ کدام است؟

- (۱) $\frac{1}{12}$ (۲) $\frac{1}{3}$ (۳) $\frac{4}{9}$ (۴) $\frac{7}{12}$

۲۹۴. اگر $P(E) = \frac{1}{4}$ ، $P(F|E) = \frac{1}{2}$ و $P(E|F) = \frac{1}{3}$ ، در این صورت $P(F)$ کدام است؟

- (۱) $\frac{1}{8}$ (۲) $\frac{2}{3}$ (۳) $\frac{3}{8}$ (۴) $\frac{1}{3}$

۲۹۵. احتمال موفقیت فردی، در آزمون اول ۷/۰ و در آزمون دوم ۶/۰ است. اگر این فرد در آزمون اول موفق شود، احتمال موفقیت وی در آزمون دوم ۸/۰ است. با کدام احتمال، لااقل در یکی از دو آزمون، موفق می‌شود؟

- (۱) ۷۴/۰ (۲) ۷۶/۰ (۳) ۸۲/۰ (۴) ۸۴/۰

۲۹۶. امیر و بهروز هر کدام به ترتیب با احتمال ۶/۰ و ۳/۰ در یک مسابقه علمی شرکت می‌کنند. احتمال شرکت امیر به شرط شرکت بهروز برابر ۵/۰ است. احتمال شرکت امیر به شرط شرکت نکردن بهروز، کدام است؟

- (۱) $\frac{9}{14}$ (۲) $\frac{5}{7}$ (۳) $\frac{11}{14}$ (۴) $\frac{6}{7}$

۲۹۷. در پرتاب یک تاس اگر عددی زوج بیاید، مجاز به پرتاب تاس دیگر هستیم. احتمال این که مجموع دو عدد ظاهر شده برابر ۷ باشد چقدر است؟

- (۱) $\frac{1}{6}$ (۲) $\frac{1}{12}$ (۳) $\frac{1}{9}$ (۴) $\frac{1}{18}$

۲۹۸. احتمال انتقال بیماری مسری به افرادی که واکسن زده‌اند ۰.۲۵ و احتمال انتقال به افراد دیگر ۰.۲ است. $\frac{2}{5}$ کارگران یک کارگاه واکسن زده‌اند. اگر فرد حامل بیماری به تصادف با یکی از کارگران ملاقات کند، با کدام احتمال این بیماری منتقل می‌شود؟

- (۱) ۱۳/۰ (۲) ۱۴/۰ (۳) ۱۵/۰ (۴) ۱۶/۰

۲۹۹. دو ظرف داریم. ظرف اول شامل ۵ مهره سفید و ۸ مهره سیاه است و ظرف دوم شامل ۴ مهره سفید و ۶ مهره سیاه است. یک مهره از ظرف دوم به تصادف به ظرف اول منتقل می‌کنیم و سپس یک مهره از ظرف اول بیرون می‌کشیم. احتمال آن که مهره انتقال یافته و مهره خارج شده، هر دو سفید باشند، کدام است؟

- (۱) $\frac{6}{35}$ (۲) $\frac{2}{35}$ (۳) $\frac{1}{35}$ (۴) $\frac{8}{35}$

۳۰۰. در دو جعبه به ترتیب ۲۴ و ۱۵ عدد لامپ یکسان موجود است. در جعبه اول ۴ عدد و در جعبه دوم ۳ عدد لامپ معیوب‌اند. از اولی ۸ و از دومی ۶ لامپ به تصادف برداشته در جعبه جدید قرار می‌دهیم. با کدام احتمال یک لامپ انتخابی از جعبه جدید معیوب است؟

- (۱) $\frac{17}{105}$ (۲) $\frac{8}{35}$ (۳) $\frac{6}{35}$ (۴) $\frac{19}{105}$

۳۰۱. احتمال ارسال صفر و یک در یک دستگاه مخابره کننده به ترتیب ۷/۰ و ۳/۰ است. چون خطا وجود دارد، احتمال ارسال صفر و دریافت صفر برابر ۹/۰ و احتمال ارسال صفر و دریافت یک برابر ۱/۰ می‌باشد. همچنین احتمال ارسال یک و دریافت یک برابر ۸/۰ و احتمال ارسال یک و دریافت صفر برابر ۲/۰ است. احتمال این که در گیرنده صفر دریافت گردد، کدام است؟

- (۱) ۶۳/۰ (۲) ۶۹/۰ (۳) ۹/۰ (۴) ۱۸/۰

۳۰۲. بهروز جهت شرکت در یک مسابقه، از بین پرسش‌های ۵ بسته ریاضی، ۷ بسته تجربی و ۶ بسته علوم انسانی، به تصادف یک بسته اختیار کرده است. احتمال برنده شدن در هر بسته این دروس به ترتیب ۷/۰ و ۸/۰ و ۹/۰ است. با کدام احتمال، بهروز برنده می‌شود؟

- (۱) $\frac{25}{36}$ (۲) $\frac{29}{36}$ (۳) $\frac{30}{36}$ (۴) $\frac{31}{36}$

۳۰۳. در دو جعبه به ترتیب ۲۰ و ۶ لامپ موجود است. در جعبه اول ۴ لامپ و در جعبه دوم ۳ لامپ معیوب است. از جعبه اول ۵ لامپ و از جعبه دوم ۱۰ لامپ، به تصادف برداشته و در جعبه جدید قرار می‌دهیم. با کدام احتمال، یک لامپ انتخابی از جعبه جدید، معیوب است؟

- (۱) $\frac{5}{24}$ (۲) $\frac{11}{48}$ (۳) $\frac{13}{48}$ (۴) $\frac{7}{24}$

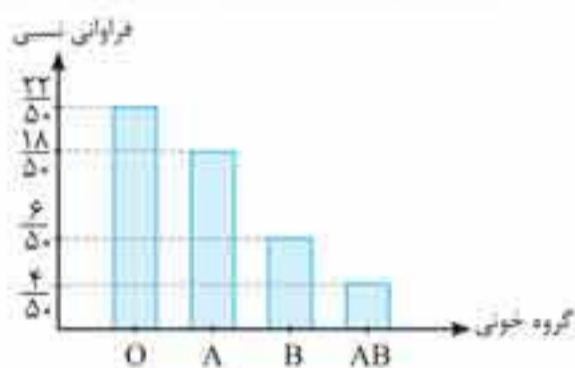
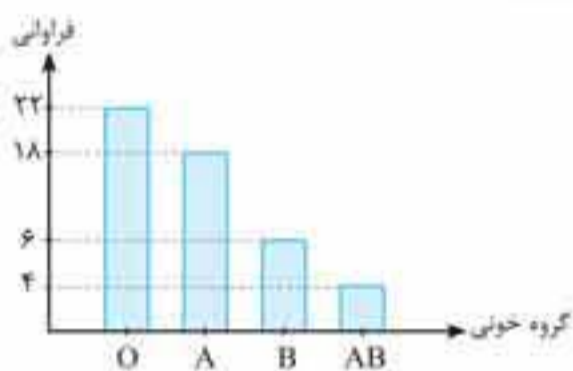
۳۰۴. در جعبه‌ای ۶ مهره سفید، ۴ مهره سیاه است. دو مهره به صورت پی‌درپی و بدون جایگذاری از آن خارج می‌کنیم. با کدام احتمال، مهره دوم، سفید است؟

- (۱) ۵/۰ (۲) ۶/۰ (۳) ۶۴/۰ (۴) ۷۲/۰

پاسخ: الف

گروه خونی	فراوانی	فراوانی نسبی
O	۲۲	$\frac{۲۲}{۵۰}$
A	۱۸	$\frac{۱۸}{۵۰}$
B	۶	$\frac{۶}{۵۰}$
AB	۴	$\frac{۴}{۵۰}$
مجموع	۵۰	۱

برای نمودار دایره‌ای به زاویه هر کدام روی دایره نیاز داریم:

$$\alpha_O = \frac{۲۲}{۵۰} \times ۳۶۰^\circ = ۱۵۸/۴^\circ$$

$$\alpha_A = \frac{۱۸}{۵۰} \times ۳۶۰^\circ = ۱۲۹/۶^\circ$$

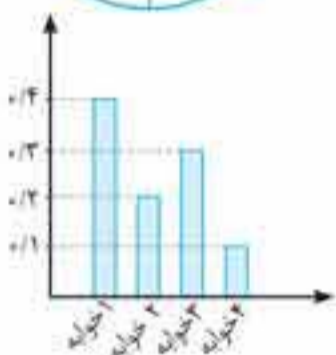
$$\alpha_B = \frac{۶}{۵۰} \times ۳۶۰^\circ = ۴۳/۲^\circ$$

$$\alpha_{AB} = \frac{۴}{۵۰} \times ۳۶۰^\circ = ۳۸/۸^\circ$$

پس نمودار دایره‌ای جدول به صورت مقابل است:

$$\text{درصد فراوانی نسبی} = \frac{\text{فراوانی}}{\text{تعداد کل داده‌ها}} \times ۱۰۰ = \frac{۲۲}{۵۰} \times ۱۰۰ = ۴۴\%$$

مثال نمودار روبه‌رو مربوط به مشخصات واحدهای مسکونی یک مجتمع می‌باشد.

الف) برجسب عمودی این نمودار چیست؟

ب) اگر تعداد واحدهای این مجتمع ۵۰۰ واحد باشد، جدول فراوانی داده‌های این نمودار (شامل فراوانی مطلق، فراوانی نسبی) را تشکیل دهید.

پ) اگر اعداد روی محور عمودی نمودار حذف شوند، آیا نمودار اطلاعات دقیقی به ما ارائه می‌دهد؟

پاسخ: الف) برجسب عمودی نمودار میله‌ای داده شده با توجه به اعدادی که بین صفر و یک هستند، فراوانی نسبی می‌باشند. (توجه کنید که مجموع آن‌ها برابر یک است)

ب) برای جدول فراوانی، فراوانی مطلق هر یک از داده‌ها را تعیین می‌کنیم:

$$\text{فراوانی مطلق ۱ خوابه} = ۰/۴ \times ۵۰۰ = ۲۰۰$$

$$\text{فراوانی مطلق ۳ خوابه} = ۰/۳ \times ۵۰۰ = ۱۵۰$$

$$\text{فراوانی مطلق ۲ خوابه} = ۰/۲ \times ۵۰۰ = ۱۰۰$$

$$\text{فراوانی مطلق ۴ خوابه} = ۰/۱ \times ۵۰۰ = ۵۰$$

بنابراین داریم:

داده	فراوانی	فراوانی نسبی
۱ خوابه	۲۰۰	$\frac{۲۰۰}{۵۰۰} = ۰/۴$
۲ خوابه	۱۰۰	$\frac{۱۰۰}{۵۰۰} = ۰/۲$
۳ خوابه	۱۵۰	$\frac{۱۵۰}{۵۰۰} = ۰/۳$
۴ خوابه	۵۰	$\frac{۵۰}{۵۰۰} = ۰/۱$
مجموع	۵۰۰	۱

پ) خیر. زیرا اگر اعداد روی محور عمودی معلوم نباشند، فقط با عناوین داده‌ها روبه‌رو هستیم و اطلاعاتی درباره تعداد آن‌ها نخواهیم داشت.

درس ۳

معیارهای پراکندگی

معیارهای پراکندگی

در درس قبل، در مورد معیارهای گرایش به مرکز، میانگین، میانه و مُد بحث کردیم. دو مجموعه داده با وجود میانگین، میانه و مُد یکسان باز هم با هم تفاوت‌هایی دارند. به طور مثال، به قد پنج بازیکن دو تیم بسکتبال در زیر توجه کنید:

هر دو تیم دارای میانگین قد ۷۵ واحد، میانه ۷۶ واحد و مُد ۷۶ واحد می‌باشند با این وجود دو تیم به طور آشکارا با هم فرق دارند. به طور خاص، قد بازیکنان تیم ۲ بلندتر از قد بازیکنان تیم ۱ است. برای توصیف این اختلافات کمی، از معیارهای توصیفی دیگری استفاده می‌کنیم که میزان پراکندگی یا گسترش تغییرات را در مجموعه داده‌ها نشان می‌دهند. این معیارهای توصیفی را به عنوان معیارهای پراکندگی می‌شناسیم.

انحراف از میانگین

برای یافتن انحراف از میانگین، باید فاصله هر داده از میانگین را بیابیم. به عبارت دیگر $x_i - \bar{x}$ برای هر داده محاسبه می‌شود.

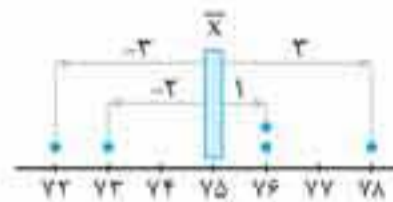
مثال در مثال تیم‌های بسکتبال، انحراف از میانگین‌های هر دو تیم را بیابید.

$$\bar{x} = \frac{\sum x_i}{n} = \frac{72 + 73 + 76 + 76 + 78}{5} = \frac{375}{5} = 75$$

پس پاسخ: میانگین قد بازیکنان تیم ۱ عبارت است از:

برای پیدا کردن انحراف از میانگین هر داده x_i ، میانگین را از آن داده کم می‌کنیم. یعنی حاصل $x_i - \bar{x}$ را پیدا می‌کنیم. برای مثال، انحراف از میانگین برای قد ۷۲ واحد عبارت است از: $x_i - \bar{x} = 72 - 75 = -3$. انحراف از میانگین همه داده‌های تیم ۱ به صورت زیر هستند.

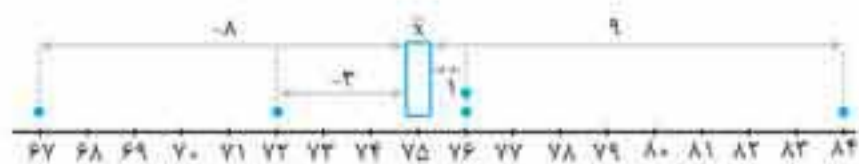
قد x	انحراف از میانگین $x - \bar{x}$
۷۲	-۳
۷۳	-۲
۷۶	۱
۷۶	۱
۷۸	۳

$$\bar{x} = \frac{\sum x_i}{n} = \frac{67 + 72 + 76 + 76 + 84}{5} = 75$$

اکنون به همین ترتیب برای تیم ۲ داریم:

قد x	انحراف از میانگین $x - \bar{x}$
۶۷	-۸
۷۲	-۳
۷۶	۱
۷۶	۱
۸۴	۹

تست‌های موضوعی

۳۵۴. در نمودار جعبه‌ای داده‌های آماری ۱۸، ۲۰، ۲۳، ۱۶، ۱۴، ۱۷، ۱۱، ۹، ۱۲، ۱۰، ۵، ۱۹، ۲۱، ۷ و ۸ دامنه تغییرات داده‌های داخل جعبه کدام است؟

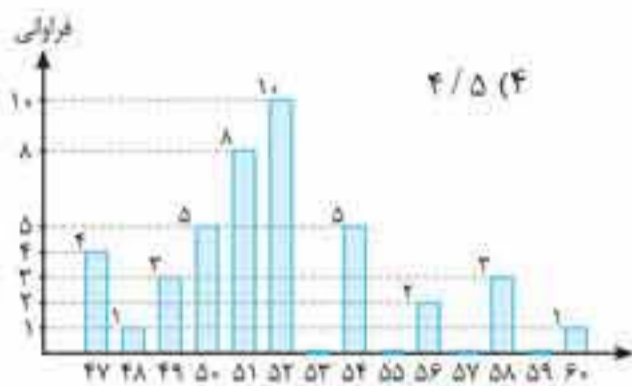
- ۸ (۱)   ۱۱ (۲)   ۱۲ (۳)   ۱۳ (۴)

۳۵۵. در نمودار جعبه‌ای ۲۳ داده آماری، میانگین دنباله‌های سمت چپ و سمت راست به ترتیب $21/6$ و ۳۳ و میانگین داده‌های داخل و روی جعبه ۲۵ می‌باشد. میانگین کل این داده‌ها کدام است؟

- ۲۶/۸ (۱)   ۲۶ (۲)   ۲۶/۱ (۳)   ۲۶/۲ (۴)

۳۵۶. در نمودار جعبه‌ای مجموعی از داده‌ها چارک‌های اول و سوم برابر ۴ هستند. اگر داده‌های سمت چپ نمودار برابر ۳ باشند، میانگین داده‌های داخل جعبه کدام است؟

- ۳/۵ (۱)   ۳ (۲)   ۴ (۳)   ۴/۵ (۴)

۳۵۷. میانگین داده‌های داخل جعبه نمودار میله‌ای مقابل کدام است؟

- ۵۳ (۱)   ۵۱/۴ (۲)   ۵۴/۳ (۴)   ۵۲/۵ (۳)

۳۵۸. مجموعه‌ای از داده‌ها را داخل نمودار جعبه‌ای قرار می‌دهیم. اگر چارک اول، دوم و سوم در بین داده‌ها موجود و تعداد داده‌های داخل جعبه برابر ۱۳ باشد، تعداد کل داده‌ها کدام است؟

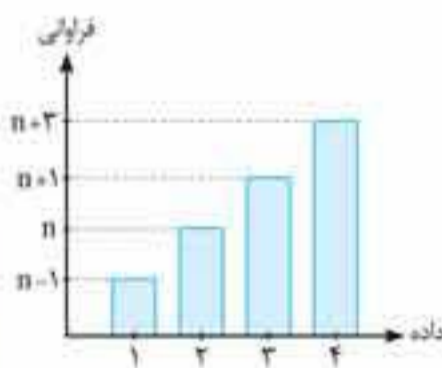
- ۲۵ (۱)   ۲۸ (۲)   ۲۷ (۳)   ۲۶ (۴)

۳۵۹. داده‌های آماری در ۹ طبقه با طول دسته ۴، دسته‌بندی شده‌اند. اگر ۸ داده بین چارک اول و سوم به آن‌ها اضافه شود و یک واحد از طول دسته کم کنیم، در دسته‌بندی جدید، تعداد دسته‌ها کدام است؟ (فرض کنید کران بالای دسته آخر با بزرگ‌ترین داده برابر باشد).

- ۱۰ (۱)   ۱۱ (۲)   ۱۲ (۳)   ۱۳ (۴)

۳۶۰. در نمودار جعبه‌ای ۳۶ داده آماری، میانگین داده‌های دو طرف جعبه، جداگانه به ترتیب ۲۲ و ۳۰ می‌باشد. اگر میانگین تمام داده‌ها $27/5$ باشد، آن‌گاه میانگین داده‌های داخل جعبه کدام است؟

- ۲۹/۵ (۱)   ۲۸/۵ (۲)   ۲۹ (۳)   ۲۸ (۴)

۳۶۱. مجموعه‌ای از داده‌ها در نمودار میله‌ای مقابل نمایش داده شده‌اند. آن‌ها را در نمودار جعبه‌ای قرار می‌دهیم. اگر اختلاف میانگین داده‌های سمت راست و چپ بیرون جعبه برابر $62/21$ باشند،

تعداد کل داده‌ها کدام است؟

- ۲۱ (۱)   ۶۲ (۳)   ۵ (۲)   ۶۳ (۴)

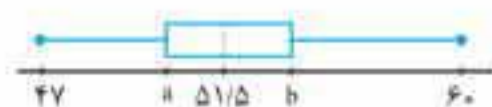
۳۶۲. داده‌های مرتب $a, b, ۸, b, ۴, ۴, a, ۳, ۲, ۱, ۲, ۱$ را داخل نمودار جعبه‌ای قرار می‌دهیم. اگر میانگین کل داده‌ها برابر ۴ باشند، در آن صورت اختلاف میانگین داده‌های سمت راست و چپ بیرون جعبه کدام است؟

- ۸ (۱)   ۷ (۲)   ۴ (۳)   ۳ (۴)

۳۶۳. جدول فراوانی و نمودار جعبه‌ای تعدادی داده به صورت زیر می‌باشد. حاصل $a + b + c$ کدام است؟

- ۱۰۰ (۱)   ۱۰۸ (۲)   ۱۰۷ (۳)   ۵۴ (۴)

x_j	۴۷	۴۸	۴۹	۵۰	۵۱	۵۲	۵۳	۵۴	۵۶	۵۷	۶۰
f_j	c	۱	۳	۵	۸	۱۰	۰	۵	۲	۳	۱

تست‌های ترکیبی

۳۶۴. رسم نمودار دایره‌ای که ترتیب کنار هم قرار دادن نواحی آن اهمیت نداشته باشد، برای کدام یک از متغیرها، مناسب است؟
 (۱) قد افراد (۲) وزن افراد (۳) تعداد تصادفات (۴) گروه خونی افراد

۳۶۵. در یک نمودار دایره‌ای، تعداد هر یک از داده‌ها را ۱۰ برابر می‌کنیم. چه تغییری در نمودار به وجود می‌آید؟
 (۱) هر قسمت از نمودار، ده برابر می‌شود. (۲) هر قسمت از نمودار $\frac{1}{10}$ برابر می‌شود.
 (۳) هر قسمت از نمودار ۳۶ برابر می‌شود. (۴) تغییری نمی‌کند.

۳۶۶. نمودارهای زیر، نشان‌دهنده وضعیت تولید محصول در یک کارخانه است. چند درصد از کل تولید کارخانه از نوع درجه یک است؟

- (۱) ۱۲٪
- (۲) ۳۲٪
- (۳) ۳۶٪
- (۴) ۴۰٪

۳۶۷. پیام و هادی به جشن تولد «امیرمحمد» دعوت شده‌اند. این سه نفر قرار گذاشته‌اند که کیک تولد را به نسبت سن‌شان، بین خود تقسیم کنند. اگر پیام ۱۳ سال و ۲ ماه و هادی ۸ سال و ۴ ماه داشته باشد و کیک به شکل زیر تقسیم شده باشد، «امیرمحمد» چند ساله شده است؟

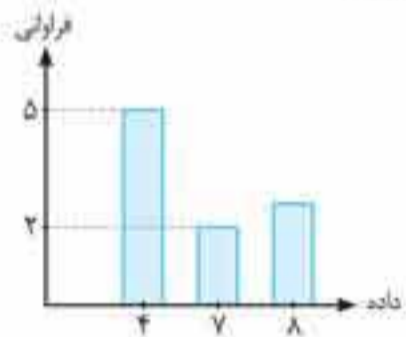

- (۱) ۱۰
- (۲) ۱۲
- (۳) ۱۴
- (۴) ۱۶

۳۶۸. تولد نوزادان معمولاً به طور مساوی در بین روزهای هفته تقسیم نمی‌شود. در جدول زیر، میانگین تعدادی از تولدها در هر روز از هفته در سال گذشته آمده است. کدام نمودار برای نشان دادن این داده‌ها مناسب‌تر است؟

روز	شنبه	یکشنبه	دوشنبه	سه‌شنبه	چهارشنبه	پنجشنبه	جمعه
تولدها	۱۲۶۶۴	۱۳۰۱۳	۱۳۰۳۸	۱۳۰۳۸	۱۳۱۶۹	۱۱۷۰۴	۷۳۷۴

- (۱) نمودار میله‌ای
- (۲) نمودار دایره‌ای
- (۳) گزینه‌های «۱» و «۲»
- (۴) بافت‌نگاشت

۳۶۹. در نمودار میله‌ای روبه‌رو، اگر میانگین داده‌ها برابر ۶ باشد، در آن صورت میانه کدام است؟

- (۱) ۱۱
- (۲) ۷
- (۳) ۴
- (۴) نمی‌توان گفت

۳۷۰. اگر میانگین داده‌ها در جدول زیر، برابر ۴ باشد، درصد فراوانی نسبی دسته آخر کدام است؟

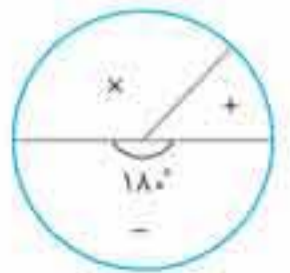
حدود دسته	۰-۲	۲-۴	۴-۶	۶-۸
فراوانی	۵	۷	۴	x

- (۱) $\frac{24}{3}$
- (۲) $\frac{27}{27}$
- (۳) $\frac{28}{22}$
- (۴) $\frac{29}{5}$

۳۷۱. در مجموعه‌ای از داده‌ها (که میانه در بین داده‌ها نیست) با اضافه کردن میانه، میانگین تغییر نمی‌کند. اگر در داده‌های جدید، همه داده‌ها را به‌جز میانه و اعداد قبل و بعد از آن، بقیه را حذف کنیم، میانگین جدید کدام است؟

- (۱) $2\bar{x}$
- (۲) $\bar{x}$
- (۳) $\frac{\bar{x}}{2}$
- (۴) نمی‌توان گفت.

۳۷۲. نمودار دایره‌ای مقابل مفروض است. اگر روی دایره، زاویه b برابر n درجه باشد، به ازای چند عدد طبیعی n، مد این داده‌ها برابر b است؟

- a
- + b
- x c

- (۱) یک
- (۲) بی‌شمار
- (۳) دو
- (۴) هیچ

نمونه‌گیری سیستماتیک یا سامانمند

نمونه‌گیری سیستماتیک در جوامعی کاربرد دارد که چارچوب یا لیست جامعه در دسترس باشد. مثلاً در یک کلاس که لیست افراد را داریم، می‌توان نمونه‌گیری سیستماتیک انجام داد. به این صورت که مثلاً نفر پنجم، دهم، پانزدهم و ... انتخاب شوند. انتخاب افراد از روی لیست و براساس نظم خاصی صورت می‌گیرد.

برای انجام نمونه‌گیری سیستماتیک به روش زیر عمل می‌کنیم:

$$k = \left\lfloor \frac{N}{n} \right\rfloor$$

۱ ابتدا حجم جامعه (N) را بر حجم نمونه (n) تقسیم می‌کنیم. جزء صحیح این مقدار را k می‌نامیم:

۲ یک عدد به تصادف بین ۱ تا k انتخاب می‌کنیم. آن را r می‌نامیم.

۳ k تا، k تا، جلو می‌رویم و اعضای بعدی را نیز مشخص می‌کنیم.

$$\text{مثلاً اگر } N=20 \text{ و } n=5 \text{ باشد، داریم: } k = \left\lfloor \frac{20}{5} \right\rfloor = 4$$

بین ۱ تا ۴ یک عدد به تصادف انتخاب می‌کنیم. مثلاً عدد ۳. پس اعضای انتخابی عبارت‌اند از:

۳، ۷، ۱۱، ۱۵، ۱۹

مثال

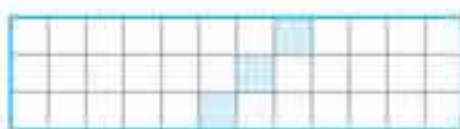
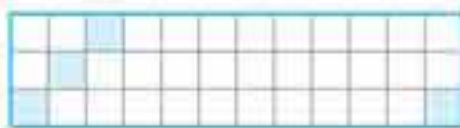
در مثال خوابگاه‌های دبیرستان، فرض کنید هر اتاق شامل ۸ نفر باشد. به روش سیستماتیک، ۱۶۸ نفر را انتخاب کنید.

پاسخ: چون $168 = 8 \times 21$ ، پس ۲۱ اتاق لازم داریم. به طور مثال از اتاق سوم شروع می‌کنیم. بعد از اتاق سوم، اتاق چهاردهم و بعد از آن اتاق ۲۵م و ... به همین ترتیب ادامه می‌دهیم. اما چرا ۱۱ تا، ۱۱ تا نمونه‌گیری سیستماتیک را انجام می‌دهیم؟

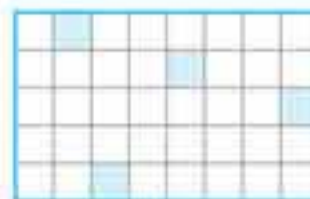
در این جا مهم است که نقطه شروع و پایان چگونه است. تا حد امکان باید بتوانیم از ابتدا تا انتهای جامعه را پوشش دهیم. در این خوابگاه

ما $3 \times (12 \times 3) + 3 \times (5 \times 8)$ اتاق داریم. این تعداد را بر تعداد اتاق‌هایی که لازم داریم، تقسیم می‌کنیم: $\frac{3 \times (12 \times 3) + 3 \times (5 \times 8)}{21} = 10/8$

که نزدیک‌ترین عدد صحیح به آن برابر ۱۱ می‌باشد.

بلوک‌های دور اولی‌ها

بلوک‌های دور دومی‌ها

توجه کنید می‌توانیم مثلاً از اتاق دوم یا سوم یا چهارم شروع کنیم. اما اگر از اتاق اول شروع می‌کردیم هیچ اتاقی از طبقه آخر نداشتیم.

تست

در چند مورد از موارد زیر نمونه‌گیری سیستماتیک صورت گرفته است؟

الف) برای نظرسنجی درباره فیلمی، در انتهای فیلم یک نظرسنجی به صورت زیر صورت گرفته است: از نفرات اول و چهارم و پنجم و هشتم و نهم و دوازدهم ... سؤال می‌شود.

ب) برای بررسی کیفیت آموزشی یک دانشگاه، به طور تصادفی ۸۲ دانشجوی کارشناسی ارشد ارتباطات، ۱۴۶ دانشجوی کارشناسی ارشد مدیریت و ۷۶ دانشجوی کارشناسی ارشد مهندسی انتخاب کرده‌ایم.

پ) شرکتی برای کنترل قطعات تولید خود، هر ۱۰۰۰ آمین قطعه تولیدی خود را بررسی می‌کند.

- ۱) صفر   ۲) یک   ۳) ۲   ۴) ۳

پاسخ: گزینه «۲» فقط مورد «پ» نمونه‌گیری سیستماتیک دارد. در قسمت «الف» توجه داشته باشید که انتخاب‌ها باید به صورت منظم اتفاق بیافتد. مثلاً وقتی نفر اول و چهارم مورد نظرسنجی قرار گرفته‌اند، نفر بعدی باید نفر هفتم باشد. در مورد قسمت «ب» هم نمونه‌گیری تصادفی ساده اتفاق افتاده است.

درس ۲ برآورد

در درس قبل یاد گرفتیم که می‌توانیم با استفاده از نمونه‌گیری به جای سرشماری، دربارهٔ جامعه به اطلاعاتی دست پیدا کنیم. به طور کلی، نمونه‌گیری هم کم‌هزینه‌تر است و هم می‌تواند سریع‌تر از سرشماری انجام بگیرد. با استفاده از نمونه‌ها می‌توانیم در مورد جامعه نظر دهیم. علاوه بر نمونه در درس قبل با پارامتر و آماره نیز آشنا شده‌ایم. در این جا یاد می‌گیریم که چگونه با استفاده از آماره‌ها می‌توانیم پارامترهای جامعه را برآورد کنیم.

برآورد نقطه‌ای

برآورد نقطه‌ای پارامتر جامعه عبارت است از مقدار عددی، که از نمونه‌هایی که به صورت تصادفی انتخاب شده‌اند (آمارهٔ نظیر آن پارامتر)، به دست می‌آید. در حقیقت بهترین حدس دربارهٔ مقدار متناظر نامعلوم پارامتر است. پس برآورد نقطه‌ای همان مقدار عددی آماره است.

مثال در هر یک از موارد زیر برآورد نقطه‌ای پارامتر جامعه را تعیین کنید.

- الف** گروه کنترل کیفیت یک کارخانهٔ باتری‌سازی می‌خواهد میانگین عمر مفید باتری‌های تولیدی در یک ساعت کارخانه را برآورد کند. نمونه‌ای به اندازهٔ ۳۰ باتری به طور تصادفی انتخاب می‌کند و طی فرآیندی عمر مفید آن‌ها را مشخص و ثبت می‌کند. میانگین ارقام ثبتی برابر $116/7$ می‌باشد.
- ب** یک شرکت تولیدکنندهٔ لوازم‌التحریر می‌خواهد بداند چه نسبتی از دانش‌آموزان شهری، از دفترهای تولیدی این شرکت استفاده می‌کند. برای این کار ۱۴۰۴۰ دانش‌آموز را به صورت تصادفی انتخاب می‌کند و بعد از سؤال از آن‌ها درمی‌یابد که ۲۸۰۸ نفر از آن‌ها طی ماه گذشته حداقل یک بار دفتر تولیدی این شرکت را خریداری کرده‌اند.

پاسخ: الف) در قسمت اول با استفاده از آمارهٔ نمونهٔ انتخابی می‌توان پارامتر میانگین طول عمر باتری‌های شرکت را برآورد کرد. پس برآورد نقطه‌ای پارامتر در این جا برابر با $116/7$ است.

ب) از نسبت دانش‌آموزان نمونه به عنوان آماره‌ای برای برآورد نسبت پارامتر دانش‌آموزان شهر استفاده می‌کنیم. یعنی در این جا برآورد نقطه‌ای پارامتر جامعه برابر است با $\frac{2808}{14040} = 0/2$.

یافتن میانگین آماره و پارامتر

همان‌طور که تا به حال دیدیم بهترین برآورد نقطه‌ای پارامتر میانگین، آمارهٔ میانگین نمونه است. اما این میانگین نمونه، ممکن است با میانگین جامعه فاصله داشته باشد. در ادامه یاد می‌گیریم چگونه می‌توانیم برآورد دقیق‌تری از پارامتر جامعه ارائه دهیم.

در مثال زیر با ارائهٔ میانگین نمونه به صورت یک جدول آشنا می‌شویم.

مثال فرض کنید که جامعه‌ای از پنج بازیکن بسکتبال به نام‌های A, B, C, D, E با قد‌هایی به صورت جدول زیر داریم.

بازیکن	A	B	C	D	E
قد	۷۶	۷۸	۷۹	۸۱	۸۶

الف جدولی حاصل از نمونه‌گیری با اندازهٔ ۲ از این بازیکنان تشکیل دهید که میانگین هر نمونهٔ متناظر را نشان دهد.

ب دربارهٔ خطاهای نمونه‌گیری‌ها توضیح دهید.

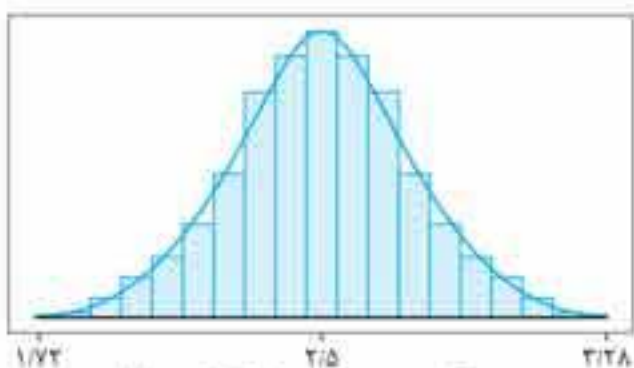
پ احتمال این که برای این نمونه‌گیری، خطای نمونه‌گیری با میانگین جامعه به اندازهٔ ۱ یا کم‌تر از ۱ واحد طول باشد را پیدا کنید. (یعنی احتمال این که میانگین نمونه در فاصلهٔ ۱ واحد طول از میانگین جامعه باشد را پیدا کنید.)

پاسخ: الف) از آن جایی که جامعه ما کوچک است، می‌توانیم همهٔ نمونه‌های دوتایی و میانگین آن‌ها را به صورت جدول صفحهٔ بعد نشان دهیم. تعداد

نمونه‌های ۲ تایی از جامعهٔ ۵ تایی برابر با $\binom{5}{2} = 10$ است. پس احتمال هر نمونه $\frac{1}{10}$ است.

پاسخ: از جدول بالا میانگین جامعه برابر می‌شود با $\mu = 2/5$ و انحراف معیار برابر است با $\sigma = 1/4$. همان‌طور که مشخص است نمودار بافت نگاشت، نرمال نیست. پس با استفاده از تئوری حد مرکزی می‌خواهیم نمونه‌گیری‌هایی با اندازه ۲۰ انجام می‌دهیم و سپس با تعداد زیادی از این نمونه‌ها، به منحنی نرمال برسیم. اگر فرض کنیم همه نمونه‌های ۲۰ تایی را در نظر گرفته باشیم، میانگین همه این نمونه‌ها با میانگین جامعه برابر می‌شود: $\mu_{\bar{x}} = \mu = 2/5$.

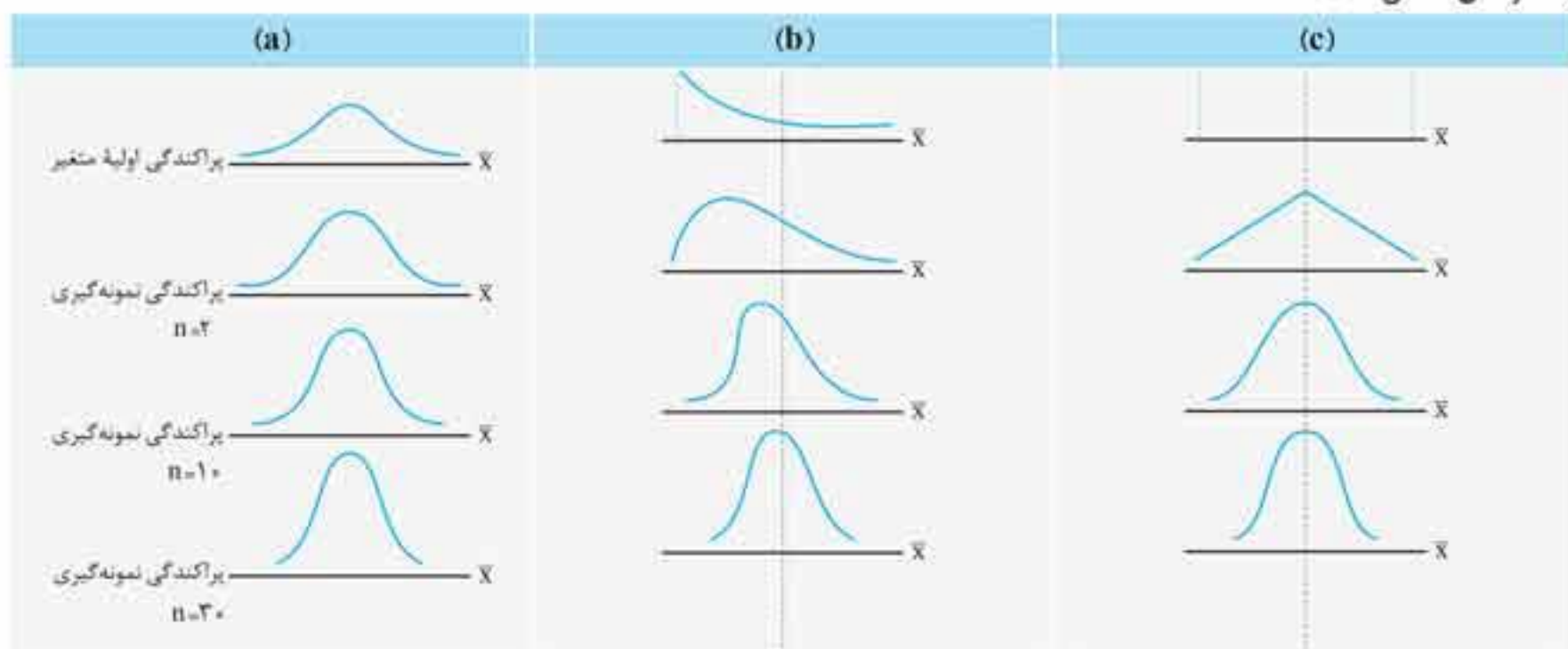
برای انحراف معیار میانگین نمونه‌های ۲۰ تایی داریم:

$$\sigma_{\bar{x}} = \frac{\sigma}{\sqrt{n}} = \frac{1/4}{\sqrt{20}} \approx 0.22$$

حالا برای متغیر میانگین نمونه‌های ۲۰ تایی، که دارای میانگین کل $2/5$ و انحراف معیار 0.22 می‌باشند، می‌خواهیم نمودار را رسم کنیم. با استفاده از هزار نمونه از این نمونه‌های ۲۰ تایی به نموداری مانند نمودار روبرو می‌رسیم.

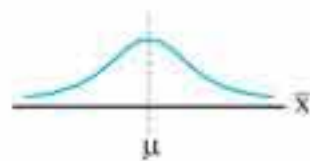
از نتایج صفحه قبل می‌دانیم که اگر متغیر تحت بررسی، پراکندگی نرمال داشته باشد، در آن صورت متغیر $\bar{x}$ بدون در نظر گرفتن اندازه نمونه، نرمال است (شکل (a)). همچنین می‌دانیم که اگر اندازه نمونه بزرگ باشد، متغیر $\bar{x}$ بدون در نظر گرفتن پراکندگی متغیر تحت بررسی تقریباً پراکندگی نرمال دارد، (شکل‌های b و c که پراکندگی نامتقارن و پراکندگی ثابت دارند). در هر یک از این دو مورد، برای نمونه‌های به اندازه ۲۰، متغیر $\bar{x}$ از پراکندگی نرمال بسیار دور است. برای نمونه به اندازه ۱۰۰، در این جا تا حدی پراکندگی نرمال شده است و برای نمونه به اندازه ۳۰۰ خیلی به پراکندگی نرمال نزدیک شده است.

در این شکل‌ها مشخص است که میانگین هر یک از پراکندگی‌های نمونه‌گیری، برابر است با میانگین جامعه و انحراف معیار میانگین نمونه با افزایش اندازه نمونه، در حال کاهش است.

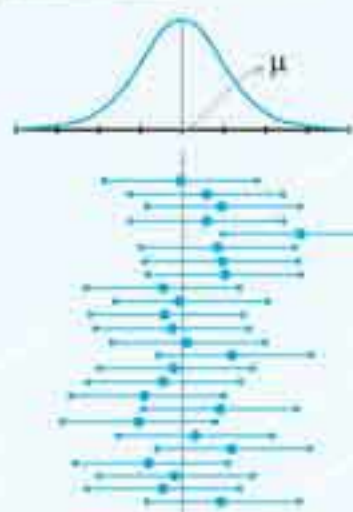
حالا فرض کنید از یک جامعه به اندازه ۱۰۰، نمونه‌ای به اندازه ۱۰ در نظر می‌گیریم اگر تعداد زیادی از نمونه‌های به اندازه ۱۰ را در جدول میانگین نمونه قرار دهیم، با میانگین نمونه‌های خیلی زیادی مواجه هستیم.

فرض کنید همین میانگین نمونه‌های خیلی زیاد، به‌عنوان داده‌ها تلقی شوند و می‌خواهیم برای آن‌ها نمودار بافت نگاشت داشته باشیم. طبق تئوری حد مرکزی این نمودار حتماً نرمال است، زیرا n به اندازه کافی بزرگ است. اگر به یاد داشته باشید در قسمت میانگین نمونه گفتیم که میانگین میانگین نمونه‌ها برابر میانگین جامعه است. پس نمودار بافت نگاشت میانگین نمونه‌ها به صورت مقابل است:

نکاتی در مورد ضریب اطمینان

یک گام فراتر

حالا که با تئوری حد مرکزی و نمودار نرمال میانگین نمونه‌ها آشنا شدیم، می‌توانیم به صورت واضح در مورد ضریب اطمینان صحبت کنیم. در شکل زیر بازه اطمینان به شکل متفاوتی نشان داده شده است. در قسمت پایینی بازه اطمینان میانگین‌های نمونه رسم شده است. هر بازه‌ای که میانگین جامعه را پوشش نمی‌دهد، خطای میانگین نمونه است. در شکل روبرو ۲۴ بازه از ۲۵ بازه نمایش داده شده، یعنی ۹۶٪ از آن‌ها، شامل میانگین جامعه هستند. ضریب اطمینان ۹۵٪ به این معناست که اگر برای همه میانگین‌های نمونه گرفته شده، بازه‌های اطمینان رسم کنیم، ۹۵٪ از آن‌ها شامل میانگین جامعه هستند.

ياسخ نامه تشریحی

۱۸۱

طبق قانون دمورگان $x \in (A \cap B)'$ است پس x بر A و B بخش پذیر نیست.

۱۸۲

توجه کنید که چون $A \cap B = \emptyset$ پس $A \subseteq B'$ و $B \subseteq A'$ از طرفی می‌دانیم $A \subseteq (A \cup B)$ پس:

$$\begin{cases} A \subseteq (A \cup B) \\ A \subseteq B' \end{cases} \Rightarrow A \subseteq [(A \cup B) \cap B']$$

۱۸۳

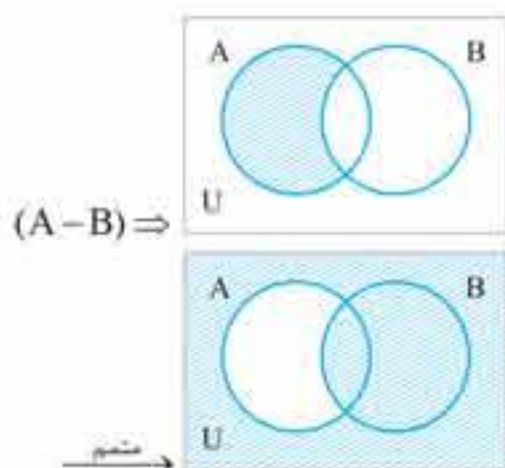
$$A \cup B' = U \xrightarrow{\text{مشم}} (A \cup B')' = U'$$

$$\xrightarrow{\text{دمورگان}} A' \cap B = \emptyset \Rightarrow A' \subseteq B' \Rightarrow B \subseteq A$$

۱۸۴

زیرا با هم اشتراک ندارند و اجتماع آن‌ها برابر A است.

۱۸۵

۱۸۶

اگر $X = B - A$ ، آن‌گاه:

$$\begin{cases} A \cup X = A \cup (B - A) = B \\ A \cap X = A \cap (B - A) = \emptyset \end{cases}$$

۱۸۷

می‌دانیم $(A \cap B) \subseteq A$ ، پس $(A \cap B) - A = \emptyset$ و لذا:

$$\frac{(A \cap B) - A}{\emptyset} - [(A \cup B) - (A \cap B)] = \emptyset - \square = \emptyset$$

۱۸۸

$$(A - B)' \cap (A \cup B) \cap A' = (A \cap B)' \cap (A \cup B) \cap A'$$

$$\xrightarrow{\text{دمورگان}} [(A' \cup B) \cap (A \cup B)] \cap A'$$

$$\xrightarrow{\text{فکتورگیری}} \frac{[(A' \cap A) \cup B] \cap A' \cap B \cap A'}{\emptyset} = B - A$$

۱۸۹

طبق خاصیت جذب $A \cup (A \cap B) = A$ و قبلاً دیدیم که

$$(B \cap A) \cup (B - A) = B$$

می‌باشد که برابر است با $A' - B'$.

۱۹۰

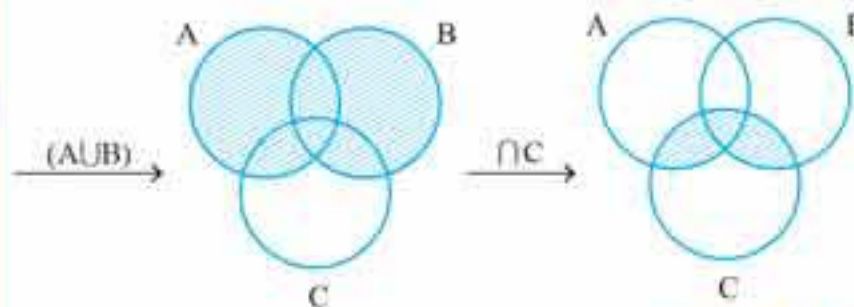
به کمک ویژگی‌های جبر مجموعه‌ها می‌توان نوشت:

$$(A \cap (A' \cup B)) \cup (B \cap (A' \cup B'))$$

$$= \frac{(A \cap A') \cup (A \cap B)}{\emptyset} \cup \frac{(B \cap A') \cup (B \cap B')}{\emptyset}$$

$$= (A \cap B) \cup (A' \cap B) = \frac{(A \cup A') \cap B}{U} = B$$

۱۷۵

۱۷۶

واضح است که $A \cap B = \{2, 3, 4\}$ و $A \cup B = \{1, 2, 3, 4, 5\}$ پس مجموعه X به طور حتم عضوهای $2, 3, 4$ را دارا می‌باشد. اما عضوهای 1 و 5 را می‌تواند داشته باشد یا نداشته باشد یعنی این دو عضو هر کدام دو حالت دارند و لذا $2 \times 2 = 4$ جواب برای X ممکن است.

$$X = \{2, 3, 4\} \text{ یا } \{2, 3, 4, 5\} \text{ یا } \{1, 2, 3, 4\} \text{ یا } \{1, 2, 3, 4, 5\}$$

۱۷۷

چون 9 عضو به اشتراک اضافه شده است، پس این 9 عضو در B وجود داشته‌اند و فقط یک عضو از 10 عضو اضافه شده در B نبوده است و جدید است. پس به $(A \cup B)$ یک عضو اضافه می‌شود و 26 عضو خواهد داشت. توجه کنید با توجه به رابطه زیر:

$$n(A \cup B) = n(A) + n(B) - n(A \cap B)$$

که در سال دهم با آن آشنا شده‌اید، اگر مطابق فرض داده شده زیر را جایگزین کنیم:

$$(n(A) + 10) + n(B) - (n(A \cap B) + 9)$$

در این صورت فقط یک عضو به $n(A \cup B)$ اضافه می‌شود.

۱۷۸

وقتی $k > n$ ، پس $\{1, 2, \dots, n\} \subseteq \{1, 2, \dots, k\}$ پس اجتماع این دو مجموعه همواره برابر $\{1, 2, \dots, k\}$ است و به ازای هیچ مقدار X تساوی داده شده در صورت سؤال برقرار نمی‌شود.

۱۷۹

ابتدا به ازای $n = 1, 2, 3, 4$ داریم:

$$\begin{cases} A_1 = [0, 2] \\ A_2 = [1, 3] \\ A_3 = [2, 4] \\ A_4 = [3, 5] \end{cases}$$

واضح است که $\bigcap_{n=1}^4 A_n = [2, 2] = \{2\}$ و $\bigcup_{n=1}^4 A_n = [0, 5]$ پس جواب عبارت

است از:

$$\bigcup_{n=1}^4 A_n - \bigcap_{n=1}^4 A_n = [0, 5] - \{2\} = \{x \mid (0 \leq x \leq 5) \wedge (x \neq 2)\}$$

۱۸۰

$$A_1 = \{m \in \mathbb{Z} \mid -1 \leq m \leq 7\} = \{-1, 0, 1, 2, \dots, 7\}$$

$$A_2 = \{m \in \mathbb{Z} \mid -2 \leq m \leq 6\} = \{-2, -1, 0, 1, \dots, 6\}$$

$$A_3 = \{m \in \mathbb{Z} \mid -3 \leq m \leq 5\} = \{-3, -2, -1, 0, 1, \dots, 5\}$$

⋮

$$A_8 = \{m \in \mathbb{Z} \mid -8 \leq m \leq 0\} = \{-8, -7, \dots, 0\}$$

بنابراین $\bigcap_{i=1}^8 A_i = \{-1, 0\}$ و $\bigcup_{i=1}^8 A_i = \{-8, -7, \dots, 7\}$ پس:

$$\bigcup_{i=1}^8 A_i - \bigcap_{i=1}^8 A_i = \{-8, -7, \dots, -2, 1, 2, \dots, 7\} \Rightarrow \text{عضو } 14$$

۳۷۴

میانگین ۱۰ داده که ۱۳ شامل آن است برابر با $\bar{x} = 20$ داده شده است.

$$\bar{x}_1 = \frac{a_1 + \dots + a_9 + 13}{10} = 130$$

یعنی: که از آن جا مجموع ۹ داده سالم مسئله برابر است با ۱۸۷. حالا به جای ۱۳، داده ۵ را جایگزین می‌کنیم.

$$\bar{x}_2 = \frac{a_1 + a_2 + \dots + a_9 + 15}{10} = \frac{187 + 15}{10} = \frac{202}{10} = 20.2$$

۳۷۵

اگر از تمام داده‌ها، ۱۴ واحد کم کنیم، داریم:

$x - 14$	-4	-2	0	1	3	4
f	5	8	7	10	6	4

$$\bar{x}_{\text{جدید}} = 5 \times (-4) + 8 \times (-2) + 7 \times (0) + 10 \times (1)$$

$$+ 6 \times (3) + 4 \times (4) = 8$$

$$\bar{x}_{\text{جدید}} = 5 + 8 + 7 + 10 + 6 + 4 = 40$$

$$\Rightarrow \bar{x}_{\text{جدید}} = 40 / 2 \Rightarrow \bar{x} = 14 + 40 / 2 = 14 / 2$$

۳۷۶

داده‌ها به طور مرتب شده، عبارت است از: $1, 1, 5, 5, 5, 5, 6, \dots, 6$
از آن جایی که مُد برابر ۱ است، پس تعداد داده‌های ۶ برابر با ۲ یا ۱ یا صفر است. اگر x برابر ۱ باشد، میانه و مُد برابر ۵ است. اگر x برابر ۵ باشد، باز هم میانه و مُد هر دو برابر ۵ می‌شود. اگر x برابر صفر باشد، باز هم میانه و مُد برابر ۵ است. پس هر سه عدد ۱، ۵، ۲ و صفر می‌تواند به جای x قرار بگیرد. برای میانگین هر یک داریم:

$$x = 0 \Rightarrow \bar{x} = \frac{1+1+5+5+5}{5} = \frac{17}{5}$$

$$x = 1 \Rightarrow \bar{x} = \frac{1+1+5+5+5+6}{6} = \frac{23}{6}$$

$$x = 2 \Rightarrow \bar{x} = \frac{1+1+5+5+5+6+6}{7} = \frac{29}{7}$$

۳۷۷

از آن جایی که مُد در این داده‌ها ۶ و ۵ هستند پس یا a یا b باید برابر ۵ باشند تا تعداد داده ۵ با تعداد داده ۶ برابر باشد. فرض کنیم $a = 5$ ، حالا b اعداد ۵ یا ۶ نمی‌تواند باشند (چون مُد یا ۵ یا ۶ می‌شود) داده b برابر ۴ هم نمی‌تواند باشد، چون مُد ۵، ۶ و ۴ می‌شود. پس نهایتاً b برابر ۳ می‌شود. میانگین برابر است با:

$$\bar{x} = \frac{3 \times 2 + 4 \times 2 + 5 \times 3 + 6 \times 3}{10} = \frac{47}{10} = 4.7$$

۳۷۸

یاد گرفتیم که اگر عددی ثابت به داده‌ها اضافه شود، انحراف معیار تغییری نمی‌کند. پس انحراف معیار گزینه‌های «۱» و «۳» با هم برابرند. در گزینه‌های «۲» و «۴» به ترتیب داده‌های گزینه «۱»، هر کدام ۲ برابر و ۱۰ برابر داده‌های گزینه «۱» شده‌اند که انحراف معیار به ترتیب ۲ و ۱۰ برابر می‌شود. پس در گزینه «۴» بزرگ‌ترین انحراف معیار را داریم.

۳۷۹

اگر از تمام داده‌ها، ۱۴ واحد کم کنیم، آن‌گاه داریم:

$x - 14$	-4	-2	0	1	2	4
f	6	9	10	12	8	5

$\Rightarrow \bar{x}_{\text{جدید}} = 0$

سن هادی را بر حسب ماه در رابطه فوق قرار می‌دهیم، داریم:

$$\frac{80}{360} = \frac{(8 \times 12 + 4) \text{ ماه}}{\text{مجموع سن‌ها}} \Rightarrow \text{مجموع سن‌ها} = 450 \text{ (ماه)}$$

از این رابطه، مجموع سن‌ها می‌شود ۴۵۰ ماه. این یعنی ۲۷ سال و ۶ ماه. مجموع سن پیام و هادی برابر است با ۲۱ سال و ۶ ماه پس سن امیرمحمد برابر است با ۱۶ سال.

۳۶۸

تمودار میله‌ای، نمودار دایره‌ای در صورتی در این جا می‌توانست استفاده شود که همه روزها برای مجموعه داده‌ها استفاده می‌گردید. (نه میانگین)

۳۶۹

فراوانی داده ۸ معلوم نیست پس آن را x می‌گیریم. از میانگین داریم:

$$\bar{x} = 4 = \frac{5 \times 1 + 7 \times 3 + 4 \times 5 + x \times 7}{5 + 7 + 4 + x}$$

که از این رابطه، x برابر است با ۴. پس در کل ۱۱ داده داریم که میانه، داده ۶ است که داده ۷ می‌شود.

۳۷۰

میانگین داده‌ها برابر ۴ شده است. پس با استفاده از نشان هر دسته داریم:

$$\bar{x} = 4 = \frac{5 \times 1 + 7 \times 3 + 4 \times 5 + x \times 7}{5 + 7 + 4 + x}$$

که از این معادله، x برابر است با ۶. درصد فراوانی نسبی این دسته برابر است با: $\frac{6}{5+7+4+6} \times 100 = 27.27\%$

۳۷۱

از آن جایی که با اضافه کردن داده جدید (میانه) میانگین تغییر نمی‌کند، پس داده جدید (میانه) همان میانگین است. از طرفی در داده‌های اولیه گفته شده، میانه در بین داده‌ها نیست. پس میانه، برابر است با میانگین داده‌های وسطی.

$$\dots, a_n, a_{n+1}, \dots$$

$$\text{میانه} = \frac{a_n + a_{n+1}}{2}$$

در ابتدا هم دیدیم که میانه برابر با میانگین داده‌هاست: $\bar{x} = \frac{a_n + a_{n+1}}{2}$. در نهایت سه داده داریم: a_n ، $\bar{x}$ ، a_{n+1} که میانگین آن‌ها برابر است با:

$$\frac{\bar{x} + a_n + a_{n+1}}{3} = \frac{\bar{x} + 2\bar{x}}{3} = \bar{x}$$

۳۷۲

از آن جایی که مُد عبارت است از داده‌ای که بیشترین فراوانی را در بین داده‌ها دارد، باید بیشترین زاویه را روی نمودار دایره‌ای داشته باشد، که در نمودار دایره‌ای داده شده، داده a بزرگ‌ترین زاویه را دارد. پس به ازای هیچ مقدار از x نمی‌تواند مُد این داده‌ها برابر b باشد.

۳۷۳

میانه داده‌های داده شده برابر ۵ است.

$$2, 2, 3, 5, 5, 6, 6, 7$$

$$\text{میانه} = \frac{5+5}{2} = 5$$

هر داده‌ای به این مجموعه داده اضافه کنیم یا از ۵ بیشتر است یا از ۵ کمتر. در هر دو صورت، تعداد داده‌ها برابر می‌شود با ۹ تا. که میانه عبارت است از داده پنجم که در هر دو صورت (چه داده اضافه شده بزرگ‌تر از ۵ یا کوچک‌تر از ۵ باشد) همان ۵ است.

تذکر مُد و میانگین می‌توانند تغییر کنند یا نکنند.